

## نسخه‌های خطی اسلامی در جهان

سیدعلی کسائی<sup>۱</sup>

### چکیده

این مقاله به بررسی وضعیت کمی نسخه‌های خطی اسلامی، محل نگهداری، زبان و فهرست‌های آنها در نقاط مختلف جهان می‌پردازد. بررسی منابع کتابخانه‌ای نشان می‌دهد که بیش از یک و نیم میلیون نسخه در ۲,۷۲۲ کتابخانه در ۱۰۵ کشور جهان وجود دارد. از آن میان، کتابخانه‌های ملی با ۱۵ درصد سهمی بسزا در حفظ این آثار دارند. بیشتر مجموعه‌های خطی در ۸ کشور، و افزون بر ۹۰ درصد از آنها در ۲۵ کشور قرار دارد. نزدیک به نیمی از نسخ از نظر زبان تفکیک و شمارش نشده‌اند اما در میان نسخه‌های تفکیک شده، ۷۰ درصد به عربی، ۱۸ درصد به فارسی و ۱۰ درصد به ترکی است. ۳,۴۵۲ جلد فهرست منتشر شده، این نسخه‌ها را معرفی می‌کنند و ۸۷۲ کتابخانه به تهیه و انتشار این گونه فهرست‌ها نیاز دارند.

### کلید واژه‌ها

نسخه‌های خطی اسلامی، کتابخانه‌ها، فهرست‌های نسخ خطی، کتابخانه‌های ملی

### مقدمه

فرهنگ و تمدن ملل اسلامی به شمار می‌آیند. مسلمانان باید از آنها به طور شایسته بهره‌برداری کنند و جامعه‌شناسی هدف نیز از معارف ارزشمند این کتاب‌هایی نیاز نیست. هدف از این پژوهش، برداشتن گامی در راه شناخت وضعیت نسخه‌های خطی اسلامی در کشورهای جهان است. اینکه چند کتاب خطی اسلامی و به چه زبان‌هایی در کتابخانه‌های جهان وجود دارد و آنها تا چه حد معرفی و شناخته شده‌اند؟

نسخه‌های خطی، میراث مکتوب بشر از ابتدا تا زمان رواج صنعت چاپ است. این نسخه‌ها علاوه بر اینکه به دلیل قدمت و ویژگی‌های هنریشان ارزشمندند، به علت محتوا و مطالب هم که معرف اندیشه و تلاش فکری و علمی نیاکامان است، پرازانند. در میان این نسخه‌ها، کتاب‌های خطی اسلامی که عمدتاً به زبان‌های عربی، فارسی و ترکی هستند به طور خاص می‌درخشند و از اسناد مهم

## سئوالات پژوهش

چند نسخه خطی اسلامی در کشورهای جهان وجود دارد؟ زبان این نسخه‌ها چیست؟ چند نسخه خطی، فارسی است؟ این نسخه‌ها در کدام کتابخانه‌ها و مراکز نگهداری می‌شوند؟ آیا فهرستی از نسخه‌های خطی اسلامی چاپ و منتشر شده است؟ چند کتابخانه هنوز فهرست خود را منتشر نکرده‌اند و یا هنوز از آثار خطی اسلامی خود فهرستی تهیه نکرده‌اند؟ این پژوهش در جستجوی پاسخ به پرسش‌های مطرح شده است.

## ضرورت انجام این پژوهش

ملل اسلامی از پیشینه فرهنگ و تمدن ارزشمندی بهره‌مندند و اگر این تمدن و فرهنگ از آنان گرفته شود، آنها از دارایی ارزشمند خود محروم خواهند شد و هویت خود را از دست خواهند داد. افزون بر این در فرهنگ و تمدن اسلامی معارف و تجاری نهفته است که شناخت آنها به دلیل نقش مهمی که در رشد جامعه بشری و تداوم تمدن اسلامی دارند، ضروری است. از این رو قدم گذاشتن در راه درک معارف و تجارب مندرج در نسخه‌های خطی اسلامی و بهره‌برداری از آنها برای توسعه و پیشرفت در زندگی فردی و اجتماعی، از وظایف انسان مسلمان امروز که وارث این آثار ارزشمند است به شمار می‌آید. نسخ خطی اسلامی بیانگر تحقیقات انجام یافته در گذشته است و می‌تواند پیشینه‌ای برای پژوهش‌های علمی آینده باشد. بدیهی است که برای انجام هر تحقیقی، اطلاع از پژوهش‌های قبلی اعم از چاپ شده یا دست‌نویس و خطی ضرورت دارد. در نسخه‌های خطی هم، نظیر آثار چاپ و منتشر شده، درباره موضوع‌ها و ورشته‌های گوناگون علمی و معرفتی بحث شده است. نگاهی به فهراس کتاب‌های خطی به ویژه فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران (۲) ما را با موضوع‌هایی از این قرار آشنا می‌سازد: آیین مملکت‌داری، اخلاق، ادبیات، اصول فقه، الهیات، تاریخ، تصوف، تفسیر، جانورشناسی، جغرافیا، داروسازی، دایرةالمعارف، روانشناسی، ریاضی، زبان، زمین‌شناسی، طب، عرفان، عمران، فقه، فلسفه، فیزیک، کلام، کیمیا، منطق، نجوم، نظامی‌گری و... پژوهش حاضر به دلیل معرفی آثار عظیم خطی اسلامی

که بخش مهمی از فرهنگ و تمدن اسلامی هستند و همچنین پیشینه تحقیقاتی موضوع‌های متنوع علمی و معرفتی به شمار می‌روند، ضروری به نظر می‌رسد.

## روش تحقیق

روش تحقیق کتابخانه‌ای است. اطلاعات از تحقیقات انجام شده درباره نسخ خطی اسلامی در کتابخانه‌ها از منابع مختلف به ویژه مجموعه بررسی جهانی نسخه‌های خطی اسلامی از انتشارات الفرقان لندن استخراج شد و تحلیل آماری این اطلاعات، وضعیت این نسخ را از نظر پراکندگی، زبان، فهرست و کتابخانه‌های دارنده آنها تبیین می‌کند.

## پیشینه پژوهش

ایرج افشار در کتاب فهرست‌های نسخ خطی فارسی در جهان، فهرستی از ۲۲۲ فهرست چاپ و منتشر شده در کتابخانه‌های ۱۷ کشور جهان را با اشاره به تعداد نسخ خطی فارسی آنها ارائه کرده است (۱). مجموعه چهار جلدی، بررسی جهانی نسخ خطی اسلامی، براساس ده‌ها گزارش تحقیقی، اطلاعات مربوط به دست‌نویس‌های اسلامی جهان را به تفکیک کشورهاییان می‌کند. اطلاعاتی همچون فهرست‌های عمومی هر کشور، نام، نوع و نشانی کتابخانه، تعداد کل و تفکیک شده نسخ از نظر زبان، وضعیت مجموعه خطی و شمار فهرست‌های منتشر شده و انتشار نیافته در کتابخانه (۷)، کتاب گنجینه‌های دست‌نویس‌های اسلامی در ایران، تألیف هادی شریفی و ترجمه احمد رضا رحیمی ریسه نسخه‌های خطی موجود در ایران را معرفی می‌کند (۶). کتاب شناسنامه کتابخانه‌های عمومی کشور از انتشارات دبیرخانه هیئت امنای کتابخانه‌های عمومی کشور، از وضعیت کتابخانه‌های عمومی کشور اطلاعاتی به دست می‌دهد که از آن شمار نسخه‌های خطی کتابخانه‌ها هم آمده است (۴). کتاب راهنمای مراکز اسناد و کتابخانه‌های تخصصی، اختصاصی و دانشگاهی تألیف شیرین تعاونی هم وضعیت کتابخانه‌های تخصصی و دانشگاهی را بیان می‌کند. از مطالب موجود در آن، تعداد نسخ خطی آن کتابخانه‌هاست (۳). در میان منابع موجود اثری که به بررسی و تحلیل آماری نسخه‌های خطی اسلامی اعم از فارسی، عربی، ترکی و زبان‌های دیگر اسلامی بپردازد و از وضعیت این نسخه‌ها در سراسر جهان و هر یک از

این زمینه انجام شود و پژوهش حاضر گامی است که بدین منظور برداشته شد.

### تحلیل یافته‌ها

بررسی اطلاعات استخراج شده از ماخذ این

کشورها به تکنیک و هر یک از زبان‌ها به صورت مجزا و تعداد فهرست‌های آنها سخن بگویند، همچنین نقش کتابخانه‌های ملی کشورها را در گردآوری این منابع ارزشمند نشان دهد و محققان را با کمیت میراث خطی اسلامی در جهان آشنا سازد. وجود ندارد. ضروری بود تحقیقی در

جدول ۱. کشورهای مالک نسخه‌های خطی اسلامی به ترتیب تعداد نسخه

ردیف	نام کشور	تعداد نسخه	ردیف	نام کشور	تعداد نسخه	ردیف	نام کشور	تعداد نسخه	ردیف	نام کشور	تعداد نسخه
۱	ترکیه	۲۸۹۸۲	۲۸	ایراند	۷۱۳۷	۵۵	چین	۲۱۲۹	۸۲	برونای	۲۴۵
۲	ایران	۱۸۰۱۳۹	۲۹	عمان	۷۰۰۰	۵۶	کائابا	۲۰۴۴	۸۳	فرزستان	۲۰۷
۳	هند	۱۳۶۸۰	۳۰	فلسطین	۶۹۸۷	۵۷	یوگسلاوی	۲۰۰۴	۸۴	سریلانکا	۱۶۲
۴	مصر	۱۱۵۲۴۴	۳۱	ایتالیا	۶۲۹۴	۵۸	سوئد	۱۹۴۴	۸۵	انویس	۱۵۶
۵	عراق	۹۲۵۷۴	۳۲	مالی	۵۹۱۸	۵۹	قطر	۱۸۲۱	۸۶	برونال	۱۲۴
۶	پاکستان	۸۷۰۰۶	۳۳	هند	۵۴۰۰	۶۰	مالایو	۱۷۶۸	۸۷	کامرون	۱۰۴
۷	عمان	۶۶۴۸۹	۳۴	ایوری کاست	۵۱۷۱	۶۱	چکسلواکی	۱۴۵۰	۸۸	چاد	۹۹
۸	انگستان	۴۴۵۱۰	۳۵	ترکمنستان	۵۱۳۴	۶۲	گنسیا	۱۴۴۴	۸۹	فنلاند	۷۶
۹	ازبکستان	۳۹۸۰۰	۳۶	اسپانیا	۴۷۵۴	۶۳	نامبارک	۱۱۷۹	۹۰	کمور	۷۴
۱۰	مراکش	۳۸۹۴۵	۳۷	فرانس	۴۷۲۸	۶۴	مجارستان	۱۰۰۰	۹۱	مالدائو	۶۶
۱۱	آمریکا	۳۳۰۳۶	۳۸	مقدونیه	۴۶۳۰	۶۵	لهستان	۸۸۰	۹۲	مالت	۵۱
۱۲	روسیه	۳۲۳۲۲	۳۹	بهارستان	۴۲۵۵	۶۶	توگو	۷۸۰	۹۳	اسونی	۴۹
۱۳	نوس	۲۸۹۲۲	۴۰	واتیکان	۴۲۹۵	۶۷	سیرالئون	۷۵۴	۹۴	لسوتی	۴۴
۱۴	موریتانی	۲۷۰۸۹	۴۱	سودان	۴۱۳۶	۶۸	بازیک	۷۲۲	۹۵	فلسطین	۴۱
۱۵	بحرین	۲۷۱۲۸	۴۲	بحرین	۴۳۴۵	۶۹	سوئیس	۷۱۲	۹۶	سنگاپور	۴۱
۱۶	آلمان	۲۶۹۱۶	۴۳	ایریش	۴۳۶۲	۷۰	گینه بیسائو	۷۰۲	۹۷	افریقای جنوبی	۴۱
۱۷	سویس	۲۶۲۲۲	۴۴	کویت	۴۲۹۹	۷۱	مالتی	۷۰۰	۹۸	بوزنی	۳۰
۱۸	اسپانیا	۲۵۳۸۰	۴۵	بهار	۴۲۵۵	۷۲	رومانی	۶۶۹	۹۹	سین	۳۰
۱۹	اندوزی	۱۶۴۴۴	۴۶	ایران	۴۲۹۰	۷۳	اندلی	۶۳۷	۱۰۰	بلاوس	۳۰
۲۰	هندستان	۱۶۳۴۵	۴۷	سنگال	۴۰۴۲	۷۴	ایران	۶۲۱	۱۰۱	اسرائیل	۲۵

۲۱	آذربایجان	۱۵۷۸۶	۲۸	گینه	۲۷۶۶	۷۵	زاین	۵۹۸	۱۰۲	لاتویا	۷
۲۲	یمن	۱۵۱۱۸	۲۹	گرجستان	۲۵۰۰	۷۶	تاریفیا	۴۵۲	۱۰۳	رئالندو	۴
۲۳	فرانسه	۱۲۷۶۶	۵۰	بورکینافاسو	۲۲۲۲	۷۷	نروز	۴۵۱	۱۰۴	تایلند	۱
۲۴	لیبی	۱۲۴۶۵	۵۱	ارمنستان	۲۲۵۰	۷۸	فرغانستان	۳۷۶	۱۰۵	اسلوی	۱
۲۵	لسان	۱۲۳۷۵	۵۲	یونان	۲۲۳۱	۷۹	سا	۳۷۵			
۲۶	الجزایر	۱۱۲۲۹	۵۳	کروسی	۲۲۲۲	۸۰	کنیا	۳۲۶			
۲۷	تاجیکستان	۸۳۲۲	۵۴	بنگلادش	۲۲۱۹	۸۱	اوترکین	۲۹۵			

جدول افروانی نسخه های خطی اسلامی و چگونگی پراکندگی آنها را نشان می دهد. نزدیک به یک پنجم این نسخه ها در کشور ترکیه و بیش از نیمی از آنها در پنج کشور ترکیه، ایران، هند، مصر و عراق قرار دارد (نمودار ۱) در حدود دو سوم نسخه های خطی اسلامی در کشورهای یاد شده پاکستان، عربستان، انگلستان و ازبکستان نگهداری می شود اگر بر مجموع نسخ خطی این کشورها نسخه های خطی موجود در کشورهای مراکش، آمریکا، روسیه، تونس، موریتانی، نیجریه، آلمان، سوریه، بوسنی، مرز گوین، اندونزی، افغانستان، آذربایجان، یمن، فرانسه، لیبی و لبنان را هم بیفزاییم، مشاهده خواهیم کرد که بیش از ۹۰ درصد از نسخه های خطی اسلامی در این ۲۵ کشور جهان وجود دارد (نمودار ۲).

پژوهش درباره وضعیت نسخه های خطی اسلامی در کشورهای جهان ما را از دارنده این نسخه ها، زبان آنها، نوع کتابخانه ها، تعداد فهرست های منتشر شده و یا انتشار نیافته و شمار نسخ خطی در کتابخانه های ملی کشورها و تعداد کتابخانه هایی که آثار خطی اسلامی را نگه می دارند آگاه می سازد.

### ۱. کشورهای دارای نسخ خطی اسلامی

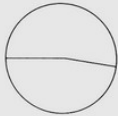
بر اساس اطلاعات به دست آمده، بیش از ۱,۵۷۱,۰۹۵ نسخه خطی اسلامی در جهان وجود دارد که در ۱۰۵ کشور نگهداری می شود. کشورهای مالک این نسخ به ترتیب تعداد نسخه خطی اسلامی به ترتیب در جدول ادراج شده اند.

نمودار ۱. افروانی بیش از نیمی از نسخه های خطی اسلامی



۹۰ درصد در ۲۵ کشور ترکیه، ایران، هند، مصر، عربستان، پاکستان، عراق، انگلستان، ازبکستان، مراکش، آمریکا، روسیه، تونس، موریتانی، نیجریه، آلمان، سوریه،

نمودار ۲. افروانی ۹۰ درصد نسخ خطی اسلامی



۵۱ درصد در ۵ کشور ترکیه، ایران، هند، مصر و عراق ۴۹ درصد در ۱۰۰ کشور دیگر

## ۲. زبان نسخ خطی اسلامی

نسخه ( ۵۸ درصد از نسخه‌ها) از نظر زبان مشخص شده‌اند. نزدیک به ۷۰ درصد از آنها به زبان عربی، بیش از ۱۸ درصد به زبان فارسی و افزون بر ۱۰ درصد به زبان ترکی و در حدود ۲ درصد به زبان‌های دیگر است. محاسبه نشان می‌دهد که تعداد نسخه‌های تفکیک شده از نظر به این ترتیبند: ۶۳۶،۳۳۶ نسخه به زبان عربی، ۵۳۱،

بسیاری از کتابخانه‌ها تعداد نسخ خطی را برحسب زبان نگارش مشخص کرده‌اند اما برخی دیگر تفکیکی میان آنها قائل نشدند و فقط آمار کل نسخه‌ها را اعلام نموده‌اند و اشاره داشته‌اند که زبان نسخه‌ها به طور کلی چیست. از ۱،۵۷۱،۰۹۵ نسخه خطی ۹۲۲،۰۷۳

جدول ۲. تعداد کتابخانه‌های دارای نسخ خطی در هر کشور

ردیف	نام کشور	تعداد کتابخانه	ردیف	نام کشور	تعداد کتابخانه	ردیف	نام کشور	تعداد کتابخانه	ردیف	نام کشور	تعداد کتابخانه
۱	آذربایجان	۴	۲۸	بلژوس	۱	۵۵	سوئد	۷	۸۲	لاتویا	۱
۲	افریقای جنوبی	۲	۲۹	بلژیک	۱۲	۵۶	سوئیس	۱۲	۸۲	لسان	۲۲
۳	آلمانی	۲	۳۰	بلغارستان	۸	۵۷	سودان	۱۸	۸۴	لهستان	۲۱
۴	آلمان	۵۷	۳۱	بنگلادش	۱۲	۵۸	سوریه	۵۰	۸۵	لیس	۲۴
۵	آمریکا	۱۲۹	۳۲	بنین	۲	۵۹	سیرالئون	۱۲	۸۶	لیتوانی	۳
۶	اتریش	۱۸	۳۳	بورکینافاسو	۱۴	۶۰	عراق	۲۲	۸۷	ماداگاسکار	۳
۷	اتوبوی	۱	۳۴	بوسنی هرزگوین	۲۷	۶۱	عمان	۱۲۷	۸۸	مالاوی	۲۹
۸	اردن	۱۰	۳۵	پاکستان	۲۷۴	۶۲	عمان	۲	۸۹	مالت	۸
۹	ارمنستان	۲	۳۶	برونل	۹	۶۳	عنا	۸	۹۰	مالتی	۱۶
۱۰	ازبکستان	۲۲	۳۷	تاجیکستان	۸	۶۴	فرانسه	۹۹	۹۱	مالتی	۱۷
۱۱	آسیا	۲۶	۳۸	تایلند	۲	۶۵	فلسطین	۲۰	۹۲	مجارستان	۵
۱۲	استرالیا	۶	۳۹	تایلند	۶	۶۶	فنلاند	۵	۹۳	مراکش	۲۲
۱۳	استونی	۱	۴۰	ترکمنستان	۴	۶۷	فیلیپین	۳	۹۴	مصر	۲۴
۱۴	استونی	۱	۴۱	ترکیه	۱۱۱	۶۸	فیرس	۱۱	۹۵	مقدونیه	۲
۱۵	افغانستان	۸	۴۲	توگو	۹	۶۹	فرانسوا	۲	۹۶	موریتانی	۲۱
۱۶	الجزایر	۵۲	۴۳	تونس	۱۶	۷۰	فرانسه	۲	۹۷	توز	۶

۱۷	امارات	۴	۴۴	چاد	۱۱	۷۱	قطر	۱	۹۸	نجره	۱۲۵
۱۸	اندونزی	۲۴	۲۵	چکسلواکی	۱۸	۷۲	کامرون	۲	۹۹	نجر	۷۰
۱۹	انگلستان	۷۷	۴۶	چین	۹۵	۷۳	کانادا	۸	۱۰۰	وانیکان	۱
۲۰	اوکراین	۹	۴۷	دانمارک	۳	۷۴	گرواسی	۶	۱۰۱	هند	۲۶
۲۱	ایتالیا	۹۳	۴۸	روسیه	۳۳	۷۵	کومور	۲۵	۱۰۲	هند	۵۴
۲۲	ایران	۱۶۷	۴۹	رومانی	۱۰	۷۶	کنیا	۲۶	۱۰۳	بسن	۴۳
۲۳	ایرلند	۵	۵۰	ژلاندنو	۱	۷۷	کویت	۷	۱۰۴	بوگسلاوی	۸
۲۴	ایوری کاست	۱۹	۵۱	ژاپن	۲	۷۸	گامبیا	۱۸	۱۰۵	یونان	۱۰
۲۵	بحرین	۴	۵۲	سرلانکا	۲۵	۷۹	گرجستان	۳			
۲۶	برزیل	۱	۵۳	سنگاپور	۴	۸۰	گینه	۱۷			
۲۷	برونئی	۵	۵۴	سنگال	۱۴	۸۱	گینه بیسائو	۱۱			

می شوند: کتابخانه های شخصی (خصوصی)، عمومی، دانشگاهی، دولتی، ملی، موزه، مسجد، کلیسا، خانقاه، مدرسه، وقفی، مؤسسات دینی و مانند آنها. محاسبه نشان می دهد که ۴۴ درصد از این کتابخانه ها را کتابخانه های شخصی، ۱۹ درصد، کتابخانه های عمومی، ۱۳ درصد دانشگاهی، ۴ درصد دولتی، ۳ درصد، ملی و در حدود ۱۷ درصد را کتابخانه های موزه، مسجد، کلیسا، خانقاه، وقفی، مؤسسات

۱۷۱ نسخه به زبان فارسی، ۹۵،۲۳۸ نسخه به زبان ترکی و ۹۶۸،۱۸ نسخه به زبان های دیگر اعم از اردو، مالایی، پشتو و جز آنها<sup>۱</sup> ۹۸ درصد از نسخ تفکیک شده به سه زبان عربی، فارسی و ترکی ست.

### ۳. نوع و تعداد کتابخانه های مالک نسخه های خطی اسلامی

نسخه های خطی اسلامی در هر گونه کتابخانه نگهداری

#### نمودار ۳. فراوانی انواع کتابخانه های دارای نسخ خطی



- ۴۴ درصد کتابخانه های شخصی
- ۴ درصد کتابخانه های دولتی
- ۱۹ درصد کتابخانه های عمومی
- ۳ درصد کتابخانه های ملی
- ۱۳ درصد کتابخانه های دانشگاهی
- ۱۷ درصد کتابخانه های دیگر

۱. بقیه زبان ها عبارتند از: اردو، مالایی، پشتو، ترکی آسیای مرکزی، چغتایی، پنجابی، ازبک، بنگالی سواحیلی، بوسنیایی، فولیه، باومو، مالاگانشی، کردی، سندهی، تاتار، بلوچ، عبری، پولار، وولف، ژاپنی، کندل، بربر، انجلیادو، نامیل، کشمیری، بوجینی، خوجه لجرانی، آجهنسی، هوسا، مینانگکائو، هراری، ارومو، لهیری، سدان، جواتر، سریلیپی، گوزانی، فرلفی، بوجینز، توآزگ، ززما، کینکوا، دارفین، آوار، لکی، لژی، ترکی

جدول ۳. تعداد فهرست های منتشر شده<sup>۱</sup> نسخ خطی کشورها

ردیف	نام کشور	تعداد فهرست‌ها	ردیف	نام کشور	تعداد فهرست‌ها	ردیف	نام کشور	تعداد فهرست‌ها	ردیف	نام کشور	تعداد فهرست‌ها
۱	آذربایجان	۱۰	۲۸	بلژیک	۱۳	۵۵	عمان	۴	۸۲	نروژ	۶
۲	افریقای جنوبی	۴	۲۹	بنگلادش	۱۰	۵۶	عنا	۵	۸۳	نیمبریه	۳۰
۳	آلمان	۲	۳۰	بنگلادش	۷	۵۷	فرانسه	۲۴۰	۸۴	نیجر	۱
۴	آلمان	۱۰۴	۳۱	بورکینافاسو	۱	۵۸	فلسطین	۲۲	۸۵	واتیکان	۳۰
۵	آمریکا	۱۴۰	۳۲	بوسنی و هرزگوین	۵۱	۵۹	فیلادلفیا	۶	۸۶	هند	۴۱
۶	اتریش	۲۶	۳۳	پاکستان	۷۲	۶۰	فیلیپین	۴	۸۷	هند	۱۶۹
۷	اسویس	۱	۳۴	پرتغال	۱۶	۶۱	فیرس	۳	۸۸	یمن	۲۷
۸	ارمنی	۲	۳۵	تایوان	۲۰	۶۲	فرانسه	۱	۸۹	یوگسلاوی	۱۵
۹	ارمنستان	۲	۳۶	تایلند	۲	۶۳	قطر	۳	۹۰	یونان	۶
۱۰	ارمنستان	۲۸	۳۷	ترکمنستان	۱۰	۶۴	کلمبیا	۱			
۱۱	اسپانیا	۹۵	۳۸	ترکیه	۲۲۲	۶۵	کوبا	۷			
۱۲	استرالیا	۳	۳۹	تونس	۲۲	۶۶	کرواسی	۱۸			
۱۳	اسویس	۱	۴۰	چکسلواکی	۹	۶۷	کویت	۱۳			
۱۴	اسویس	۱	۴۱	چین	۱۲	۶۸	لاتویا	۲			
۱۵	افغانستان	۱۱	۴۲	دانمارک	۱۰	۶۹	لیتوانی	۵۹			
۱۶	الجزایر	۲۸	۴۳	روسیه	۱۰۶	۷۰	لهستان	۷			
۱۷	امارات	۳	۴۴	رومانی	۱۲	۷۱	لسانس	۱۲			
۱۸	اندونزی	۸۹	۴۵	ژاپن	۵	۷۲	لیتوانی	۱			
۱۹	انگلیس	۲۴۶	۴۶	سریلانکا	۲	۷۳	ماداگاسکار	۱۲			
۲۰	اوکراین	۱۰	۴۷	سنگاپور	۴	۷۴	مالدیو	۵			
۲۱	ایتالیا	۱۱۱	۴۸	سنگال	۵	۷۵	مالتا	۱۵			
۲۲	ایران	۴۰۰	۴۹	سوئد	۱۳	۷۶	مالی	۳			
۲۳	ایرلند	۱۶	۵۰	سوئیس	۱۶	۷۷	مجارستان	۳			
۲۴	ایوری کاست	۴	۵۱	سودان	۷	۷۸	مراکش	۵۶			
۲۵	بحرین	۱۲	۵۲	سوریه	۹۲	۷۹	مصر	۱۲۸			
۲۶	برزیل	۱	۵۳	عراق	۱۲۲	۸۰	مقدونیه	۶			
۲۷	برونئی	۳	۵۴	فرانسه	۷۲	۸۱	موریتانی	۱۹			

#### ۴. فهرست نسخه‌های خطی اسلامی

۸۳۷ کتابخانه در کشورهای مختلف فهرست نسخه‌های خطی خود را تهیه و منتشر کرده‌اند. تعداد فهرست‌های منتشر شده بیش از ۳۰۲۵۲ جلد است که به کتابخانه‌های ۹۰ کشور جهان تعلق دارد. این فهرست‌ها مشتمل بر فهرست‌های عمومی کتابخانه‌های

دینی، مدرسه و غیر آنها تشکیل می‌دهد. نمودار ۳ فراوانی این کتابخانه‌ها را نسبت به یکدیگر نشان می‌دهد.

تعداد این کتابخانه‌ها ۲۷۲۳ باب است که در ۱۰۵ کشور مستقرند. جدول ۴ تعداد این کتابخانه‌ها را در هر کشور نشان می‌دهد.

هر کشور، فهرست اختصاصی هر کتابخانه، گزارش‌ها و مقالات متعددی می‌شود که در آن کشور یا کشورهای دیگر در توصیف و معرفی نسخه‌های خطی اسلامی کتابخانه‌ها به چاپ رسیده است. فهرست‌های عمومی مشتملاً یا منحصراً نسخه‌های خطی اسلامی را معرفی می‌کنند. ۳٬۲۵۲ جلد فهرست چاپ و منتشر شده نسخه خطی اسلامی بیشتر آثار خطی موجود را توصیف کرده‌اند. در جدول ۳ تعداد فهرست‌های منتشر شده در هر کشور آمده است. ارقام این جدول نشان می‌دهد که ایران و ترکیه به ترتیب با ۴۰۰ و ۳۳۴ جلد بیشترین تعداد فهرست‌های منتشر شده را دارند. پس از آنها انگلستان، فرانسه، هند، آمریکا، مصر و عراق بیشترین فهرست‌های منتشر شده را دارند.

## ۵. کتابخانه‌های ملی جهان و نسخ خطی اسلامی

کتابخانه‌های ملی از مراکز مهم نگهداری نسخ خطی اسلامی به شمار می‌آیند. هر چند در برخی کشورها مانند ایران، ترکیه، پاکستان، عراق و مصر به جز کتابخانه ملی، کتابخانه‌های دیگری هم تعداد قابل ملاحظه‌ای نسخه خطی دارند و یا در روسیه و جمهوری‌های تازه به استقلال رسیده آسیای مرکزی و برخی کشورهای بلوک شرق نسخه‌های خطی در مرکز آکادمی علوم متمرکز شده است، اما در بیشتر کشورهای دارنده نسخه‌های خطی اسلامی این کتابخانه‌های ملی هستند که مخزن مهم آثار خطی اسلامی به شمار می‌آیند. بررسی اطلاعات گردآوری شده در این پژوهش نشانگر آن است که حدود ۲۴۰٬۸۷۹ نسخه خطی اسلامی در ۵۰ کتابخانه ملی نگهداری می‌شود. کتابخانه ملی کشورهای: افریقای جنوبی (۱۱)، آلبانی (۶۳۷)، آمریکا (۲۰۰۰)، اتریش (۳۰۰۰)، ازبکستان (۲۲۵۰)، ازبکستان (۲۳۳)، اسپانیا (۲۰۰۰)، الجزایر (۳۵۶۶)، امارات (۱۱۹۰)، اندونزی (۱۰۰۰۰)، انگلستان (۳۳٬۲۵۰)، ایتالیا (۴۸۳)، ایران (۱۱٬۸۷۷)، بلژیک (۳۳۳)، بلغارستان (۳۶۸۰)، بوسنی و هرزگوین (۴۷۸)، پاکستان (۱۸۴۴)، پرتغال (۴۹)، تاجیکستان (۲۲۰۶)، ترکمنستان (۴۰۰)، ترکیه (۸۸۱۳)، تونس (۲۵۰۰)، چک و اسلواکی (۵۷۹)، چین (۹)، روسیه (۲۷۱۹)، رومانی (۴۰)، زلاندنو (۴) سنگاپور (۳۰)، سوئد (۱۰۰)، سوریه (۱۹٬۹۰۰)، عراق (۴۰٬۲۱۴)، عربستان (۱۳۱)، فرانسه (۰۰۰)، فنلاند (۶۰)، فیلیپین (۱۰)، قزاقستان (۳۱۰)، قطر (۱۸۲۱)، کرواسی (۵۹)، لائوس (۷)، لبنان (۲۵۰۰)،

لیس (۱۲۵)، لهستان (۶۰)، مالت (۲۱)، مجارستان (۹۱)، مصر (۵۰٬۷۵۵)، مقدونیه (۲۵۰۰)، موریاتی (۴۷)، هند (۱۱۶۱)، یوگسلاوی (۳۴۷) و یونان (۱۹۷).

بر اساس تعداد نسخ خطی موجود در کتابخانه ملی کشورها، کتابخانه‌های ملی مصر، عراق و سپس تونس، انگلستان، سوریه، فرانسه، ایران و اندونزی بیشترین نسخه خطی را دارند که شمار نسخه‌های آنها پنج رقمی است.

## نتیجه و پیشنهاد

بافته‌ها نشان می‌دهد که بیش از ۱٬۵۷۱٬۰۹۵ نسخه خطی در ۱۰۵ کشور جهان نگهداری می‌شود. بیش از نیمی از این نسخه‌ها در ۵ کشور ترکیه، ایران، هند، مصر و عراق جای دارد و افزون بر دوسوم آنها در ۸ کشور و بیش از ۹۰ درصد در ۲۵ کشور قرار دارد. زبان نگارش ۹۲٬۰۰۰ نسخه مشخص شده‌اند به طوری که ۷۰ درصد از آنها عربی، ۱۸ درصد فارسی، ۱۰ درصد ترکی و ۲ درصد به زبان‌های دیگرند. تعداد ۱۷۱٬۵۳۱ نسخه خطی فارسی از مجموعه نسخ خطی تفکیک شده از نظر زبان نشان دهنده کمیت بالای نسخه‌های خطی فارسی در جهان است و اگر ۶۴۹٬۰۲۲ نسخه خطی نامشخص از نظر زبان، تفکیک شود، تعداد کل نسخ خطی فارسی و همچنین عربی و ترکی قابل ملاحظه خواهد بود. از این رو پژوهش درباره تفکیک زبانی این نسخه‌ها ضرورت دارد. بر اساس منابع موجود بیشتر نسخ خطی کتابخانه‌های ایران تفکیک زبانی نشده‌اند.

۴۴ درصد از کتابخانه‌های مالک نسخ خطی، کتابخانه شخصی ۱۹، درصد عمومی ۱۳، درصد دانشگاهی ۴، درصد دولتی ۰۳، درصد ملی و در حدود ۱۷ درصد از انواع دیگرند. تعداد این کتابخانه‌ها بیش از ۲٬۷۳۳ باب است. صرف نظر از صدها کتابخانه که کمتر از ۲۰ نسخه خطی دارند، بالغ بر ۸۳۷ کتابخانه، با فهرستی از نسخ خطی خود تهیه نکرده‌اند یا فهرست منتشر نشده دارند. از این رو دست کم ۸۳۷ کتابخانه نیاز به تهیه و انتشار فهرست نسخ خطی دارند. با توجه به تأثیر فهرست نسخ خطی در شناخت اجمالی محتوای نسخ، پیشنهاد می‌شود برای تهیه و انتشار فهرست نسخ این کتابخانه‌ها، تلاش و همکاری مؤثر صورت پذیرد.

بیش از ۳٬۲۵۲ جلد کتاب، مقاله و گزارش در توصیف



۳. تعاونی، شیرین، راهنمای واکوشتاد کتابخانه‌های تخصصی، اختصاصی، دانشگاهی، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۰.

۴. دبیر خانه هیئت امنای کتابخانه‌های عمومی کشور، شناسنامه کتابخانه‌های عمومی کشور، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۰.

۵. سرگین، فؤاد، کتابخانه‌ها و مجموعه‌های نسخه‌های خطی عربی، تهران: معارف، ۱۳۶۶.

۶. شریفی، هادی، گنجینه‌های دست‌نویس‌های اسلامی در ایران، ترجمه احمد رضا رحیمی‌ریسه، تهران: نشر فهرستگان، ۱۳۷۹.

7. Geoffrey, Roper. *World Survey Of Islamic Manuscripts*, 4 Vols. London: Al-Furqan Islamic Foundation, 1992-1994.

## تاریخ دریافت: ۸۲/۴/۱۱

نسخ خطی اسلامی جهان به چاپ رسیده‌اند. اطلاع از این فهرست‌ها، نسخه‌های ارزشمند و نفیس را مشخص می‌سازد. امید است در این زمینه کتابخانه‌ها از طریق همکاری و مبادله، این فهرست‌ها را دسترس‌پذیر کنند تا امکان تحقیق برای محققان فراهم گردد. در اینجا نقش کتابخانه‌های ملی کشورها برجسته است. این کتابخانه‌ها که خود بیش از ۸۷۹، ۲۴۰ نسخه خطی اسلامی دارند، فهرست‌های کتب خطی را هم گردآوری می‌کنند.

ارزش محتوایی نسخه‌های خطی اسلامی به حدی است که پیشنهاد می‌شود دست‌کم ۲ واحد درسی دانشگاهی با عنوان کتابشناسی نسخ خطی در رشته‌های درسی گوناگون دانشگاهی ارائه شود و توجه دانشجویان و استادان به تلاش‌های علمی و تجارب گذشتگان در زمینه گنجینه نسخه‌های خطی جلب شود تا جامعه از محتوای معرفتی آثار خطی بیش از پیش بهره‌بردار.

## منابع

۱. افشار، ایرج، کتابشناسی فهرست‌های نسخ خطی فارسی در کتابخانه‌های دینا، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۷.
۲. انوار، عبدالله، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، ج ۳ و ۴، چاپ دوم، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۶۵.